

Польське підпілля на території південно-східних земель II Речі Посполитої в роки Другої світової війни

Несприятливий для Польщі перебіг подій вересневої воєнної кампанії 1939 р. призвів до її поразки та територіального поділу країнами-агресорами – Німеччиною та СРСР. Новоутворений на території Франції польський емігрантський уряд на чолі з генералом Владиславом Сікорським, дипломатично визнаний західними країнами, заявив про свою готовність боротися за повне відновлення територіальної незалежності та національного суверенітету Польської держави¹.

З цією метою 13 листопада 1939 р. Сікорський як Верховний Головнокомандувач засновує польську підпільну військову організацію Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) ((Союз збройної боротьби (СЗБ)) як складову Польських збройних сил (ПЗС), що відтворюються на Заході. В цьому місці слід зауважити, що новий польський президент Владислав Рачкевич пішов на зміни в конституції 1935 р., які зробили прем'єра особою з найбільшими владними повноваженнями в “польській підпільній державі”. Варто також підкреслити, що проблема консолідації суспільства та збереження законності в забезпеченні континуїтету державності Другої Речі Посполитої посідала одне з перших місць в діяльності польських політичних сил, що стояли біля джерел нових емігрантських властей. Адже лише за такої умови уряд генерала В. Сікорського міг отримати мандат на легітимність дій від польського загалу².

Головним комендантом СЗБ було призначено генерала Казімежа Соснковського, який перебував на той час у Парижі. До завдань СЗБ належало підтримування патріотичних настроїв у суспільстві, організація і здійснення розвіддіяльності та саботажно-диверсійної боротьби проти окупантів, проведення репресивних заходів стосовно зрадників та провокаторів, актів індивідуального терору проти військових, а також

підготовка загального антинімецького збройного повстання, що передбачало, насамперед, накопичення зброї.

У початковий період війни польські політики, в тому числі В. Сікорський, недооцінювали військовий потенціал III Рейху і сподівалися на близьку перемогу своїх західних союзників – Франції та Великобританії, а отже, на швидке визволення Польщі. На таких розрахунках базувалися й польські цілі у війні, головними з яких було збереження за повоєнною країною цілковитої сувереності та територіальної цілісності, як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах ³.

Хоча вже в середині листопада цього ж року під час офіційного візиту польського прем'єра до Лондона йому було заявлено про те, що поляки не мають розраховувати на британську підтримку в справі реституції довоєнного польсько-радянського кордону, а також нагадали, що саме Великобританія запропонувала лінію Керзона як таку, що відокремлює українські та білоруські етнічні землі від польських ⁴. Загальновідомо, що така позиція офіційного Лондона диктувалася нагальною потребою залучити до антигітлерівської коаліції СРСР.

30 червня 1940 р., у зв'язку з поразкою Франції і необхідністю переміщення польських емігрантських властей на Британські острови, Головне командування СЗБ було перенесено до Польщі з центром у Варшаві і з генералом Стефаном Ровецьким на чолі. Організаційно-територіальна структура СЗБ була поділена на шість регіонів (обшарів), які у свою чергу поділялися на округи, райони (обводи) та відділення (плацувки). У Краківському, Люблінському, Львівському, Тернопільському, Станіславівському і Волинському округах поряд з польським проживала і велика кількість українського населення. Останні чотири округи становили так званий Регіон № 3.

Майже від початку існування СЗБ на території цього Регіону (тобто у радянській зоні) він був розколотий на дві організації. Організація СЗБ-1 на

чолі з полковником Владиславом Жебровським (“Жуком”) керувалася з Парижа, тоді як організація СЗБ-2 на чолі з підполковником Яном Соколовським (“Тшаскою”), а пізніше на чолі з майором Зигмунтом Добровольським (“Феліксом”, “Зигмунтом”) – з Варшави, і це, безумовно, призводило до неузгодженості в діях польських конспіраторів. Відомо, що полковник Жебровський робив спроби порозумітися з представниками СЗБ-2 і навіть задля цього пропонував підполковникові Соколовському посаду начальника штабу в об’єднаній організації, проте до порозуміння не дійшло, й обидві організації продовжували діяти окремо одна від одної.

Пояснення причин цього непорозуміння і протистояння двох організацій слід шукати, насамперед, у політичних пристрастях їхніх керівників. Якщо група Соколовського-Добровольського тяжіла до варшавського відділення СЗБ, яке об’єднувало переважно пілсудчиків, то група Жебровського – до емігрантського керівництва СЗБ, яке сприймалося як центр боротьби з впливами довоєнних “санаційних” політиків. Неабияке значення мали також власні амбіції керівників обох організацій⁵.

До того ж, з поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього у становищі і позиції “альянтів”, було поховано перспективу швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у так званому Генерал-губернаторстві (ГГ), польське підпілля і, насамперед, проурядовий СЗБ, налаштований до того часу на захоплення влади у країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише актами самооборони в разі необхідності. На західноукраїнських та західнобілоруських землях (Регіон № 3 з центром у Львові і Регіон № 2 з центром у Білостоці) регіональне командування СЗБ також, розуміючи

безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з “радами”⁶.

Опублікований у 2004 р. 3-й том спільної українсько-польської видавничої серії документів з архівів спецслужб цілком довів, що призначений командуванням СЗБ (остаточно на Белградській конференції 25 травня – 2 червня 1940 р.) комендантом Регіону № 3 підполковник Еміль Мацелінський (“Корнель”) був завербований у Львові до співпраці з НКВС. За його допомогою агенти НКВС (Едвард Голя, капітан Едвард Метзгер), які потрапили у найближче оточення керівників конспіративних організацій СЗБ-1 і СЗБ-2, пильно спостерігали за діяльністю польських підпільників і спрямовували її в необхідному для НКВС напрямку. На Волині, де комендант округу полковник Тадеуш Маєвський (“Шмігель”) зі своїми людьми розпочали більш енергійну діяльність агенти НКВС (зокрема підпоручник Болеслав Зимон) спричинили масові арешти і фактично знищили організацію⁷.

До того ж, як тепер з’ясувалося, Москва мала власну агентуру в Лондоні, яка була впроваджена в найближче оточення генералів Сікорського і Соснковського. На думку польського дослідника Єжи Венгерського, підозра у співпраці з Кремлем падає на заступника Головного коменданта СЗБ генерала Густава Пашкевича, який після свого повернення в липні 1945 р. до Польщі брав активну участь у підтримці нового режиму та придушенні “реакційного аківського підпілля” в Білостоцькому воєводстві⁸. Якщо існуюча підозра з часом підтвердиться, то стане зрозуміло, чому генерал на белградській конференції наполягав на тому, щоб залишити Е. Мацелінського на посаді командувача польським підпіллям в Західній Україні.

Уся збережена за другу половину 1940 р. кореспонденція, якою обмінювалися Лондон, Варшава та Львів, свідчила про те, що польське верховне командування в цей період не володіло інформацією ані щодо

особового складу штабу комендатури Регіону № 3 СЗБ, ані щодо чисельності місцевого підпілля, ані щодо якихось конкретних його дій. Більш того, ускладнення кур'єрського та радіозв'язку внаслідок змін, що відбулися у військовій і політичній ситуації в Європі впродовж другої половини 1940 р. – першої половини 1941 р., зробили практично неможливим здійснення з його боку будь-якого впливу на становище польського підпілля в цьому регіоні. У вилученому у січні 1941 р. в НКВС рапорті до Варшави полковника Леопольда Окулицького (“Яна”, “Мрувки”), який в якості емісара Головного коменданта СЗБ намагався в останнє активізувати діяльність польських підпільників в радянській зоні, повідомлялось: “... робота місцевих польських підпільних організацій нічого на варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії гестапо порівняно з діями НКВС є просто дитячою грою”⁹.

Незважаючи на це, Лондон і Варшава продовжували переказувати туди великі грошові суми, що призначалися для конспіративної роботи. На початку квітня 1941 р. генерал Соснковський затвердив річний бюджет витрат для радянської зони у розмірі 90 тисяч доларів. Ці кошти призначалися для працюючих тут 350 “штатних” офіцерів. З цієї суми 27 тисяч доларів виділялося на організаційну роботу, 9 тисяч доларів – на витрати для переказу грошей через кордон, 6 тисяч доларів – на забезпечення конспіративними квартирами і т. ін.¹⁰.

Не можна не сказати про те, що заарештовані в Східній Галичині та на Західній Волині польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання, наміченого на день нападу Німеччини на СРСР¹¹.

Поряд з цим, слід підкреслити, що ситуація, яка склалася на приєднаних до СРСР землях, давала тверезо мислячим емігрантським польським політикам і військовим підстави припускати, що спільні зусилля

українського і польського національного антикомуністичного підпілля, спрямовані на опір радянзації Галичини і Волині, здатні, з одного боку, зміцнити українсько-польський антимосковський союз, а з іншого, - привести до послаблення СРСР. На той момент в польських військово-політичних колах, як на еміграції, так і в середині країни, ще було чимало прихильників ідеї “політичного прометеїзму”. Українському питанню вони відводили чи не головну роль у реалізації так званої федералістичної програми за умов розвалу або розпаду СРСР. На думку цих людей, створення Української держави на Наддніпрянщині в усьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям у створенні їхньої власної держави, поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему належності Східної Галичини і Західної Волині, а по-друге, новоутворена “Велика Україна”, уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу ¹².

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою для Головного командування Союзу збройної боротьби у Варшаві. Уже 28 червня 1941 р. генерал С. Ровецький підготував інструкцію, якою, зважаючи на нову військову ситуацію, встановлювалися кордони так званого Львівського регіону № 3, що охоплював усі західноукраїнські землі (Східної Галичини і Західної Волині), та визначалася організаційно-територіальна структура діючого там польського підпілля ¹³.

Подолавши колишню німецько-радянську демаркаційну лінію, яка пильно охоронялася гітлерівцями майже до кінця жовтня 1941 р., в середині вересня з Варшави до Львова прибула перша група польських офіцерів на чолі з довіреною особою командувача СЗБ генералом Казімежем Савицьким (“Прутом”). Її завданням були активізація, а в переважній більшості районів навіть відновлення діяльності підлеглих емігрантському урядові польських підпільних структур, майже цілком знищених за радянських часів.

Вищезгадувана інструкція генерала Ровецького таким чином визначала основні завдання місцевих діячів СЗБ в Західній Україні в нових для них умовах: “1) Тримати ПЗП (Polski Związek Powstancy – криптонім СЗБ – І. І.) у глибокій конспірації до часу подальших наказів; 2) Приступити до розбудови організації на територіях, що досі не були охоплені підпільною мережею; 3) Прагнути до придбання і накопичення зброї та набоїв; 4) Посилити суспільно-політичну та військову розвідку; 5) Бути здатними до проведення диверсійно-відплатних акцій; 6) Утримувати зв'язок з Головною комендатурою та підлеглими їй військовими округами; 7) Розповсюджувати необхідну інформацію та вести пропагандистську діяльність...”. В інструкції підкреслювалось, що СЗБ зорієнтований, передусім, на боротьбу проти Німеччини, однак місцеве підпілля мало бути організоване таким чином, щоб протидіяти також можливому наступу Росії в західному напрямку. Будь-які форми співробітництва з німцями і “радами” суворо заборонялися¹⁴.

Водночас із розбудовою організаційно-територіальної структури власного підпілля на території Волині і Галичини польська контррозвідка на чолі з підпоручником Збігневим Макусом від вересня 1941 р. проводила ретельну перевірку членів колишніх підпільних організацій, що діяли тут за часів радянської влади. Вона одержала переконливі свідчення свідомого або вимушеного співробітництва багатьох з них з органами НКВС, в тому числі одного з командувачів польського підпілля в Західній Україні в попередній період майора запасу Е. Мацелінського. Коли останній на початку грудня 1941 р. прибув до Варшави, нібито маючи незаперечні докази щодо своєї бездоганної діяльності на посаді командувача підпілля у Львові і намагаючись виправдатись особисто, йому такої можливості не дали. На підставі рішення Таємного суду при Головній комендатурі СЗБ у Варшаві офіцери польської контррозвідки 17 грудня 1941 р. виконали смертний вирок і Е. Мацелінського застрелили¹⁵.

На підставі збереженої документації можна стверджувати, що у складі СЗБ у Львівському окрузі залишилося не більше чверті тих людей, які проводили тут підпільну діяльність протягом 1939-1941 рр., у Станіславському окрузі – ще менше. Щодо Тернопільщини та Волині, то тут до діяльності у лавах СЗБ-АК всі особи були залучені, за невеликими винятками, вже за часів німецької окупації¹⁶.

На початку 1942 р. в штабі СЗБ-АК Регіону № 3 знаходилося не більше 500 осіб, у тому числі 62 офіцери. У підпільній організації у Львівському окрузі було задіяно близько 900 осіб, у Станіславському – близько 200 осіб, у Тернопільському – менше ніж 50 осіб. До розбудови польського підпілля на території Волині протягом 1941 р. ще не дійшло¹⁷.

Повільний характер процесу відновлення польської підпільної мережі на західноукраїнських землях, а також нечисленність місцевої організації СЗБ на першому етапі її діяльності в умовах німецької окупації пояснювались багатьма чинниками, найважливішими серед яких були такі: брак чинних офіцерів і навіть офіцерів запасу внаслідок масових арештів, проведених у польському середовищі як “радами”, так і нацистами; наявність вороже налаштованого стосовно поляків місцевого українського населення, яке після жахливого періоду радянського правління в переважній більшості вітало прихід німецької армії. Чимало колишніх членів польських підпільних організацій, що звільнилися з більшовицьких в’язниць, були або цілком деконспіровані у зв’язку із захопленням гестапо документів НКВС, або зламани психічно, а тому їх залучення до конспірації ставало неможливим.

Польська молодь, рятуючись від репресій гітлерівців, тікала в ліси та приєднувалася до новоутворених партизанських загонів, а нерідко до груп людей, які займалися просто грабіжництвом. І перші, і другі формування склалися переважно із втікачів з німецького полону.

Восени 1941 р. у німецькому тилу з’явилися перші радянські диверсійні групи, які своїми діями нерідко провокували німців на проведення

“пацифікацій” (“утихомиреньня”) цілих районів, що також змушувало цивільну людину ховатися по лісах та уникати будь-якої свідомої антинімецької діяльності в лавах патріотичних підпільних організацій.

Неабияке значення для діяльності польських підпільників мало і запровадження гітлерівцями нової адміністративно-територіальної структури на окупованих землях Західної України, а саме поділ останньої з включенням Східної Галичини до Генерал-губернаторства, а Волині до Рейхскомісаріату “Україна”. Оскільки з цього часу дістатися на Волинь стало набагато простіше з Варшави, ніж зі Львова або Тернополя, Головне командування СЗБ-АК пішло на те, що виділило в травні 1942 р. Волинь у самостійний військовий округ з центром у Ковелі і підпорядкувало його безпосередньо собі. Із серпня 1942 р. організаційні контакти між польським підпіллям у Львівському регіоні та на території Волині практично припинилися. На посаду коменданта Волинського округу у вересні 1942 р. було призначено підполковника Казімежа Бомбінського (“Любоня”) ¹⁸. Створення польської підпільної мережі на теренах Східної Галичини і Західної Волині та здійснення інших організаційних заходів тривали майже до кінця 1943 р.

Аналіз вищезгаданої інструкції від 28 червня 1941 р. дає підстави стверджувати, що головні зусилля в діяльності підлеглих польському урядові підпільних структур загалом і на західноукраїнських землях зокрема і надалі мали зосереджуватися, головним чином, на збереженні сил та підготовці до збройного повстання в слушний для цього час. Генерал С. Ровецький підкреслював, що: “...не слід наражати організацію на непотрібні втрати задля досягнення незначного успіху. Навіть маючи на меті підготовку до загального збройного повстання, важливо зберігати її малочисельність (ішлося, передусім, про якісний склад СЗБ – І. І.) та дотримуватися глибокої конспірації. Суворої кари заслуговуватиме виявлення ступеня нашої підготовки до відповідної акції (тобто до повстання – І. І.)” ¹⁹.

Генеральна лінія командування на збереження сил поляками до часу загальнонаціонального антинімецького виступу була ще однією з причин низької активності польського підпілля і фактичної відсутності партизанської боротьби в цей період.

Командування СЗБ відкидало будь-яку можливість проведення збройної боротьби польськими партизанськими загонами в тилу німецьких військ і відверто застерігало від спроб її спровокувати. Саботажно-диверсійні акції на транспортних і комунікаційних магістралях якщо і мали проводитися, то в такий спосіб, щоб вони не викликали з боку окупантів у відповідь масових репресій проти мирного польського населення.

В інструкції з цього приводу зазначалося: “З метою вдосконалення саботажної боротьби належить використовувати такі можливості, коли провина за скоєний акт саботажу може бути покладена окупантами на комуністів, представників інших національностей, німецьку обслугу через її недостатню кваліфікованість... або цей акт може бути сприйнятий просто як прикрий випадок”²⁰. Не зайвим буде зауважити, що, керуючись цими настановами, польські підпільники на місці проведених ними саботажно-диверсійних дій нерідко намагалися залишати “український слід”, провокуючи німецьку окупаційну владу на репресії проти цивільної української людності.

Заклик до збереження сил поляками містився і на шпальтах центральних підпільних видань цього часу. Так, 11 грудня 1941 р., у варшавській газеті (органі Делегатури емігрантського уряду) “Польська Річ Посполита” з’явилося таке застереження: “Деякі конспіративні видання закликають до партизанки і диверсій в тилу німецьких військ. Подібні заклики збігаються з гаслами більшовицької пропаганди, яка апелює до патріотичних почуттів поляків. Мусимо зазначити, що партизанка і диверсії за своїм характером є військовими діями, а тому знаходяться в компетенції Головнокомандувача та визначених ним органів... Заклики цих видань, котрі

намагаються видавати себе за “конспіративні”, не відповідають інтересам Польської держави та народу”²¹.

У вересні 1941 р. Головнокомандувач Польськими збройними силами (ПЗС) на Заході генерал В. Сікорський видав наказ № 2926, згідно з яким СЗБ було визнано складовою цих Сил. Відтепер кожен офіцер і рядовий колишнього Війська Польського (ВП), приймаючи присягу і вступаючи до лав підпільної організації, прирівнювався до солдата регулярної армії й отримував у зв'язку з цим відповідні моральні та матеріальні права. Дуже важливим чинником, який мав узаконити становище членів польської підпільної організації в якості бійців ПЗС, було й те, що ті особи, які раніше не служили у ВП за поданням Головного командування СЗБ-АК могли одержати військове звання. З іншого боку, на період діяльності в конспірації всі особи підлягали юрисдикції Військового спеціального суду²².

14 лютого 1942 р. з'явився черговий наказ, згідно з яким усі чоловіки військової строкової служби в Польщі ставали солдатами Армії Крайової і підпорядковувалися її командувачу генералові С. Ровецькому. В подальшому назва СЗБ, так само як і назви інших польських підпільних збройних формувань, мали застосовуватися лише у внутрішньому використанні. Поява останнього наказу не означала звичайного перейменування організації, а свідчила про прагнення польського військового керівництва перетворити досі нечисленний і суворо законспірований СЗБ на масову державну армію, яка незабаром з підпільної мала стати регулярною²³.

Новий підхід командування АК до створення стану “масової конспірації” і залучення до організації якомога більшої кількості людей стали невдовзі причиною масових арештів у середовищі польських підпільників, зокрема, на території Волині та Східної Галичини.

З огляду на тематичну заданість нашого форуму і для розуміння розстановки ворогуючих сторін напередодні кривавих так званих волинських подій докладніше зупинюсь на висвітленні діяльності польських підпільних

структур саме на Волині.

Через надто складні умови, що були створені німецькою окупаційною владою на території всього Рейхскомісаріату “Україна”, підпільна діяльність поляків на Волині тривалий час обмежувалася, головним чином, проведенням військової розвідки. Серед завдань, поставлених перед розвідниками волинського відділення, було спостереження за рухом німецьких військ і постачанням вермахту на всіх транспортних магістралях, що проходили через Волинь, збір інформації про розташування і бойовий потенціал місцевих німецьких та угорських військових гарнізонів, а також про стан постійних та польових аеродромів.

Деякі з польських розвідників мали дістатися до німецьких адміністративних установ і посісти там відповідні посади з метою забезпечення у подальшому своїх колег, що діяли у підпіллі, необхідними документами. Важливим напрямком діяльності працівників волинського розвідвідділення було також вивчення настроїв, що панували як у польському, так і в українському середовищах.

У багатьох населених пунктах польські конспіратори занотовували дні і години від'їзду та приїзду місцевих потягів, станції, де відбувалося завантаження, а також місця кінцевого призначення, номери потягів та вміст. Подібна інформація ретельно списувалася з транспортних документів, до яких мали доступ окремі польські залізничники. На підставі цих даних робилися зведення, що надалі доповнювалися лише інформацією про перевезення особливих транспортних вантажів. Під час транспортування окупаційних військ поляки намагалися встановити номер німецької військової частини та її організаційну належність, а при перевезенні військового спорядження – його рід та призначення. Спосіб спостереження за німецькими транспортними засобами на шосейних шляхах був подібним.

Вся розвідінформація передавалася до Головного командування СЗБ у Варшаву через спеціально пристосований для цього прикордонний пункт у

Хелмі або за посередництвом особливих кур'єрів. Отримані польським командуванням дані давали йому можливість завжди більш-менш точно визначати напрямки руху німецьких військ. Незважаючи на часті арешти, що траплялися в організації, розвідмережа на Волині існувала впродовж двох років²⁴.

Поряд з військовою розвідслужбою і незалежно від існуючого на Волині з осені 1941 р. невеличкого осередку СЗБ поляки намагалися започаткувати діяльність організації, яка у подальшому дістала назву “Вахляж” (“Віяло”). Початково її метою була реалізація плану під криптонімом “Прикриття” (“Osłona”). Головна комендатура СЗБ передбачала, що в момент вибуху антинімецького повстання в Центральній Польщі створені у підготовчий період у тилу німецький військ диверсійні патрулі цієї організації підірвуть головні мости на річках Двіна і Дніпро, а також мости на під'їзних шляхах до цих рік на всій території від Балтики до Чорного моря. Надалі патрулі, скориставшись із попередньо накопичених запасів зброї та амуніції і за підтримки партизанських загонів східних округів СЗБ, musiли ускладнити противнику відбудову знищених переправ. Вони мали заатакувати німецькі тиліві частини, намагаючись паралізувати постачання фронту і заблокувати перекидання військ зі сходу на територію, яка буде охоплена повстанням²⁵.

Незабаром завдання, поставлені перед організацією “Вахляж”, ще більше ускладнилися. Це було пов'язано зі швидким наступом німецьких військ на сході і прагненням західних союзників у цій ситуації якимось чином допомогти відступаючій Червоній армії. Після укладення в Лондоні польсько-радянських домовленостей від 30 липня і 14 серпня 1941 р. про поновлення дипломатичних відносин і співпрацю у війні проти Німеччини британський уряд тиснув на поляків з тим, щоб вони розпочали інтенсивну саботажно-диверсійну діяльність на німецьких комунікаційних лініях, по яких відбувалося постачання Східного фронту.

На відміну від намірів Головного командування СЗБ використати “Вахляж” для реалізації плану прикриття повстання, штаб Головнокомандувача Польських збройних сил на Заході почав вимагати негайного залучення організації до проведення актів саботажу та диверсій. Британський уряд обіцяв забезпечити дві третини витрат, які призначалися на цю діяльність, польська сторона – решту. Територія діяльності організації від Балтики до Чорного моря була поділена на п'ять ділянок чи напрямів, через що, власне кажучи, і з'явилася назва “Wachlarz” – “Віяло”²⁶.

Організаційна розбудова II ділянки з центром у Рівному, що охоплювала Волинь і сягала Києва, проходила важко. Насамперед існували великі складнощі з підготовкою необхідної кількості бійців диверсійних патрулів та перекиданням їх на територію Волині. З цією метою у Варшаві були організовані курси з підготовки фахівців із саботажу та диверсій, а також розпочато роботу зі створення спеціальних прикордонних пунктів для перекидання людей з Генерал-губернаторства в Рейхскомісаріат “Україна”. Утім все одно встановлений термін завершення організаційних робіт і початку саботажно-диверсійної діяльності, призначений на 1 березня 1942 р., було зірвано²⁷.

У квітні було призначено командування II ділянки організації. У липні на Волинь прибув поручник Франчишек Пукацький (“Гзимс”), а разом з ним група з 13 осіб, які закінчили навчальні курси у Варшаві. На той час командувачем II ділянки був поручник Тадеуш Клімовський (“Кльон”). Він доукомплектував свій штаб співробітниками, створив 7 диверсійних осередків, 22 диверсійні патрулі, залучивши до “Вахляжу” близько 300 осіб, серед яких було 14 так званих “тихотемних”¹ з Великобританії²⁸.

¹ “Тихотемними” називали парашутистів, яких з Великобританії, а пізніше з Італії перекидали на окуповані території Польщі з метою проведення розвідницької та диверсійно-саботажної діяльності. Ця назва з'явилася випадково, десь у середовищі польських солдатів, що проходили

Комендант диверсійних осередків планували бойові акції спільно з командувачем дільниці або самостійно, відряджаючи на виконання поставлених завдань патрулі. Осередки були розташовані на основних комунікаційних шляхах, що проходили через Волинь: на шосе по лінії – Рівне – Звягіль (Новоград Волинський) – Житомир – Київ; на південній гілці залізниці – по лінії Рівне – Здолбунів – Шепетівка – Бердичів – Козятин – Фастів – Київ; на північній гілці залізниці – по лінії Ковель – Сарни – Коростень – Київ.

Значній кількості членів патрулів вдалося влаштуватися на роботу до технічної групи, яка існувала при німецькому командуванні військової телефонної мережі (Wehrmacht Nachrichten Kommandantur 306 – ВНК 306). Група, яку очолював інженер А. Врублевський, охороняла, а у разі потреби усувала пошкодження телекомунікаційних ліній на всій території України. Полякам вдалося залучити до співпраці інженера Врублевського, а за його допомогою – працевлаштувати чимало підпільників. Ті самі люди, що вночі нищили стовпи і псували телеграфний та телефонний зв'язок, удень як працівники ВНК 306 його налагоджували. Під час ремонту, який інколи тривав кілька днів, німці користуватися телекомунікаційною мережею не могли. Нерідко польські діячі прослуховували телефонні лінії, здобуваючи цінну інформацію ²⁹.

У січні 1943 р. диверсійні патрулі II дільниці “Вахляжу” були передані в розпорядження нового командувача Волинського округу АК полковника Казімежа Бомбінського. У складеному з цього приводу протоколі фігурує 177 осіб (8 офіцерів, 56 рядових та 113 резервістів). Проте в деяких осередках, висунутих далеко на схід, про це дізналися не відразу, а тому диверсійна

навчання у спеціальних диверсійних школах на території Шотландії у 1941 р. Вона характеризувала той спосіб, у який окремі фахівці із саботажно-диверсійної справи таємно зникали вночі з навчальних центрів для виконання ще невідомих на той час для багатьох з них спеціальних завдань.

діяльність у рамках організації тривала ще впродовж півроку.

Припинення цієї діяльності і розформування “Вахляжу” було викликано відсутністю вибухових матеріалів, великою кількістю людських втрат, понесених під час створення диверсійних осередків, труднощами праці в умовах деконспірації багатьох з них органами німецької контррозвідки. Але головна причина того, чому організація загалом не виконала покладених на неї завдань, полягала в іншому, а саме в небажанні поляків жертвувати на користь СРСР, який ще й на той час багатьма з них сприймався як ворог.

Незабаром бійці “Вахляжу” склали кістяк Рівненського районного інспекторату АК, який першим серед інших виник на Волині, а в подальшому на них спиратиметься вся підпільна організація в окрузі. Діяльність поляків на Волині у найближчий час доведе, що саме в цьому полягатимуть найбільші досягнення підпільників з II ділянки “Вахляжу”. Завдяки їхній гарній професійній підготовці й згуртованості в найскладніших умовах протягом короткого часу тут виникнуть місцеві загони АК, а сформована з них у 1944 р. волинська партизанська дивізія стане однією з найпотужніших бойових одиниць у польському русі Опору.

З кінця листопада 1942 р., з прибуттям на Волинь окружного делегата польського емігрантського уряду Казімежа Банаха (“Яна Ліновського”), тут почало активно діяти також цивільне підпілля. Керівники волинської Делегатури польського уряду розпочали мобілізацію місцевих офіцерів та рядових до своєї організації раніше за командування АК округу, а тому залучили до її складу чимало військових. Коли про це дізнався полковник К. Бомбінський, то почав вимагати від представників цивільної адміністрації виконання наказу Головнокомандувача про передання до АК усіх осіб, здатних тримати зброю.

Проте К. Банах і його колеги відмовилися це зробити, стверджуючи, що військові їм потрібні для реалізації власних завдань. Одним з таких завдань, на їхню думку, було забезпечення на території Волині суспільної

безпеки і порядку шляхом розбудови так званого Державного корпусу безпеки, а також створення загонів Оборони самоврядування (Страж саможондова) та Цивільної оборони (Страж обивательська). Як вважали керівники Делегатури польського уряду, в умовах існування ворожого українського оточення, охорона життя і майна поляків ставала нагальною потребою.

Суперечка, що виникла з цього приводу між діячами Делегатури й АК, була частково вирішена під час наради у генерала Ровецького у Варшаві, яка відбулася 4 березня 1943 р. Командувач АК підтримав позицію Банаха. Він вирішив, що водночас із підготовкою конспіративних загонів АК до реалізації власних завдань, командування округу має постійно тримати в полі зору питання організації осередків самооборони польської людності на випадок загострення взаємин з українською більшістю, а тому частина військових мусить знаходитися в розпорядженні цивільної адміністрації³⁰.

У січні і лютому 1943 р. на Волинь було перекинуто групу офіцерів, що складалася з 20 осіб. У березні 1943 р. до Ковеля прибув і сам полковник Бомбінський. Завдяки тому, що Ковель займав важливе стратегічне положення, а також тому, що тут уже існував потужний конспіративний осередок, у місті розташувався штаб округу.

У звітній документації, що регулярно за посередництвом кур'єрів надсилалася до Головного командування АК, Волинський округ до серпня 1943 р. позначався криптонімом “Гречка”, пізніше – “Конопе”, а від червня 1944 р. – “Редута”. У внутрішній документації з 1942 р. використовувався криптонім “Просо”, а з 1943 р. – “Пожога”³¹.

Командування округу АК не випадково вимагало дотримання суворої конспірації і здійснення передачі інформації у зашифрованому вигляді. На думку полковника Бомбінського, “українська” поліція робила неможливим використання тривалий час польськими підпільниками одних і тих само криптонімів та псевдонімів. Тому їх часто доводилося змінювати, так само як

і шукати нові “контактні” квартири або просто пункти, де приймалися кур’єри з Варшави і відбувався обмін інформацією між окремими представниками підпілля різних щабелів. Нелегкою була також справа “легалізації” новоприбулих на Волинь осіб, оскільки вони відразу потрапляли у поле зору місцевої поліції. Таких людей слід було забезпечити легальними документами і помешканням, зареєструвати та працевлаштувати³².

Тривалий час Волинський округ АК не мав ані внутрішнього, ні зовнішнього радіозв’язку. Тільки наприкінці 1943 р. поляки таємно і частинами перевезли на Волинь радіостанцію англійського виробництва потужністю 20 ват. У колонії Грушівка під Ковелем її було остаточно змонтовано. Радіостанція знаходилася винятково в розпорядженні командувача округу. Користування радіозв’язком стало можливим лише від початку 1944 р.³³.

Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу була сформована остаточно. Відповідно до поставлених перед округом завдань на період антинімецького повстання його територію було поділено на 4 районні інспекторати, що охоплювали 12 районів, а саме:

– Ковельський районний інспекторат АК (криптоніми “Кужня”, “Громада”) з Ковельським і Любомльським районами; районний інспектор – майор Я. Шатовський (“Коваль”, “Загоньчик”);

– Луцький районний інспекторат АК (криптоніми “Луна”, “Основа”) з Луцьким, Володимирським, Ківерцівським та Горохівським районами; районний інспектор – капітан Л. Швікла (“Адам”);

– Рівненський районний інспекторат АК (криптонім “Бровар”) з Рівненським, Здолбунівським та Костопільським районами; районний інспектор – капітан Т. Клімовський (“Кльон”, “Остоя”);

– Дубненський районний інспекторат АК (криптонім “Домрова”) з Дубненським і Кременецьким районами; районний інспектор – капітан Ю.

Юзефчак (“Дзядек Лешни”, “Груби”);

– самостійний Сарненський район АК (криптонім “Став”), що охоплював Сарненський повіт і тактично підлягав Ковельському інспекторатові; комендант – інженер В. Риджевський (“Кобус”).

Наприкінці 1943 р. в лавах АК Волинського округу налічувалося близько 8 тисячі осіб, що прийняли присягу. Втім переважна їх більшість не мала власної зброї. Ті, хто мав, здобули її ще під час військових компаній осені 1939 і літа 1941 років. Упродовж 1943 р. Волинський округ тільки одного разу, в серпні 1943 р., отримав від ГК АК військову допомогу у вигляді близько 6 тисяч набоїв для пістолетів та гвинтівок. За цей термін не було жодного повітряного вантажу з допомогою від західних союзників³⁴.

До активних антинімецьких партизанських дій поляки переходять лише з кінця 1942 – початку 1943 років. Сталося це вперше в Генерал-губернаторстві, на території південної Люблінщини, у зв’язку з проведенням гітлерівцями виселень звідти місцевої цивільної людності та заселенню цієї території німецькими колоністами. На початку 1943 р. у Замойському повіті було вже шість польських партизанських загонів, санкцію на діяльність яких командування Армії Крайової дало вже після їхнього стихійного виникнення.

Усупереч також настановам емігрантського уряду формування АК і Батальйонів Хлопських (БХ) почали взаємодіяти із загонами Гвардії Людової (ГЛ) – військової організації Польської партії робітничої (ППР), яка піддавала “лондонців” критиці за стримування боротьби проти гітлерівців та послідовно закликала населення до активного опору окупантам. Безперечно, дії “низів” підштовхнули командування АК до переходу від тактики стояння “з рушницею біля ноги” і “щадіння крові” до створення, як зазначав в організаційному звіті від 1 березня 1943 р. до В. Сікорського генерал Ровецький, “виразного осередку боротьби з окупантом”³⁵. У цій зміні відіграв свою роль і зовнішній чинник, а саме перехід у наступ Червоної

армії після Сталінградської битви, що свідчило про вірогідність визволення Польщі радянськими військами.

З останніми подіями на Східному фронті, а також із прийняттям нової концепції поточної боротьби були пов'язані зміни, що торкалися підготовки та проведення поляками загальнодержавного антинімецького повстання. Окрім уже існуючого плану цього повстання, командування АК 20 листопада 1943 р. видало наказ, який передбачав проведення в найближчий час польськими збройними формуваннями так званої посиленої диверсійної акції під криптонімом “Бужа” (“Буря”)³⁶.

Згідно з цим наказом аківські загони мали взяти активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти німців під час відступу останніх з довоєнних територій Речі Посполітої з метою заманіфестувати невід'ємне право поляків на всі ці землі, включно із Західною Волинню та Східною Галичиною, напередодні наближення та вступу на них радянських військ. Таким чином, командування АК намагалося продемонструвати, що польське військо є союзником Червоної армії і СРСР по антигітлерівській коаліції, що воно на ґрунті тактичної взаємодії з радянськими військами, бере активну участь у визволенні довоєнних польських земель, і що органи Делегатури уряду (Представництва польського емігрантського уряду в країні) є повноважним господарем на цих територіях. Кінцевою політичною метою плану “Бужа” було визнання радянським військово-політичним керівництвом польського уряду в Лондоні за офіційного представника Польщі на міжнародній арені без будь-яких поступок у питанні щодо її східних кордонів.

Відповідно до планів Головного командування АК стосовно Волинського округу спеціальні бойові завдання, що їх отримали районні інспектори в квітні 1943 р. (з подальшими доповненнями до акції “Бужа”), мали такий вигляд.

У разі вибуху загальнопольського повстання загони АК Ковельського

інспекторату утворювали на Бузі два укріпайони – в районі Землицьких і Смолярських лісів, а також утримували бойовий і конспіративний зв'язок із силами Люблінського округу. З цією метою вони мали захопити насамперед комплекс Свилярських лісів, необхідний для створення оперативної бази, а потім, уже після зосередження там основних сил, – територію Землицьких і Смолярських лісів. У разі неможливості зробити це самостійно волинські загони мусили взаємодіяти з люблінськими формуваннями. У разі відступу конспіративних груп зі східних повітів Волині на захід Ковельський інспекторат мав бути готовий, щоб їх прийняти та залучити до виконання власних завдань, тобто до проведення саботажно-диверсійної боротьби.

Загони АК Луцького інспекторату під час вибуху повстання мали взаємодіяти з Люблінським округом з метою опанування передмостового укріплення на Бузі в районі Устілуга, а також забезпечити з півдня прикриття бойових дій збройних формувань Ковельського інспекторату. У разі неможливості захоплення передмостового укріплення завдання інспекторату обмежувалося проведенням спостереження за сконцентрованими тут силами противника. Луцький інспекторат також мав прийняти відступаючі зі східних повітів Волині конспіративні групи та забезпечити їм можливість проведення диверсійних дій.

Завдання військових угруповань двох інших інспекторатів полягали у якомога довшому утриманні на своїх територіях та захисті польської людності від дій німців. Якщо б цього зробити не вдалося, аківці мали відійти у західну частину округу.

За умови реалізації плану “Бужа”, при відступі німецьких військ та з наближенням Червоної армії, волинські загони АК повинні були взаємодіяти з останньою у боротьбі з ар'єргардними підрозділами вермахту. Перед радянським командуванням поставав польський офіцер або офіцери, які обов'язково мусили б мати за плечима бій з гітлерівцями і завдяки цьому право виступати в ролі господаря цих земель³⁷.

Втім, пролита під час боїв польська кров не стала важливим аргументом у справі післявоєнного врегулювання проблеми “східних кресів” Польщі на її користь.

Оцінюючи зусилля формувань АК з підготовки та проведення на території Західної Волині та Східної Галичини антинімецької повстанської акції “Бужа”, яка водночас мала й антирадянський політичний підтекст, відзначаю таке. Гідний подиву факт створення поляками на території, де вони мали найменшу чисельність з усіх довоєнних земель, найпотужнішої бойової одиниці в польському русі Опору – так званої 27-ї Волинської піхотної дивізії АК, яка наприкінці березня 1944 р. налічувала близько 6,5 тисяч бійців³⁸.

Утворення дивізії стало для Головної комендатури АК у Варшаві, а тим більше для польського вищого військово-політичного керівництва в Лондоні певною мірою несподіваною подією. Інструкції емігрантського уряду, видані до осені 1943 р. для польського підпілля на окупованій території, не передбачали навіть того, що воно має себе якось виявити у разі вступу на довоєнну територію Польщі радянських військ. Східні округи АК мали виконувати роль прикриття антифашистського повстання у Центральній Польщі, а тому основною діяльністю місцевого підпілля були диверсії в тилу німецької армії, передусім, на шляхах сполучень. Для проведення диверсій створювати дивізію не було потреби. З підходом радянських військ польські загони свою діяльність припиняли.

Наказ ГК АК про здійснення акції “Бужа” від 20 листопада 1943 р., на відміну від попередніх урядових інструкцій, передбачив вихід з підпілля аківських загонів, які мали взяти участь у боротьбі з ар’єргардами відступаючої німецької армії. Але і в цьому разі наказ ГК АК обмежував кількість сил, які мали вийти з підпілля. Ті загони, що мусили залишитися законспірованими, щоб уникнути роззброєння радянськими військами, формально розформовувалися.

ГК АК змінила інструкції уряду з двох основних причин. По-перше, вона вважала, що утримати в конспірації широко розбудовану військову організацію в умовах “більшовицької окупації” буде неможливо. По-друге, на думку командування, поляки мали б кращий вигляд в очах радянського керівництва, західних союзників та всієї міжнародної громадськості, якби самі взяли активну участь у визволенні власної території. ГК АК вважала, що у такому разі, всім їм і, передусім, Москві важко було б не рахуватися з активною участю поляків у боротьбі проти німців, а також із тими жертвами, які вони зазнали б в ході цієї боротьби.

Командування Волинського округу АК спочатку і пішло цим шляхом, зокрема видало 7 січня 1944 р. наказ про вихід з підпілля комендантів гарнізонів і підпорядкованих їм загонів, до складу яких входили люди старшого віку. З підпілля мали вийти лише загони так званої Військової служби охорони повстання, відділи самооборони та Державного корпусу безпеки. Крім військових, деконспірація поширювалася також на представників польської цивільної адміністрації (солтисів, вйтів, старост).

Метою виходу з підпілля названих сил було прагнення випередити українців у справі організації влади після залишення території Волині німецькими військами, а також демонстрація “стану польської присутності” на волинській землі перед Червоною армією. На переконання місцевого командування АК, від моменту вступу радянських військ на довоєнну територію Речі Посполитої вони мусили користуватися послугами вже сформованих тут польських органів влади.

Проте незабаром, а саме 15 січня 1944 р., командування Волинського округу АК видало наказ про мобілізацію осіб кількох призовних віків та вихід їх “у поле” (в тому числі конспіративні і партизанські загони) з метою концентрації сил округу в західній частині Волині. Надалі на основі цих сил мало постати регулярне військове з’єднання, яке дорівнювало б корпусу в складі відтвореного Війська польського. Фактично командування округу

вирішило здійснити масову мобілізацію всіх тих поляків, котрі могли тримати зброю. Вона мала дати близько 9 тисяч солдатів.

На території Ковельського районного інспекторату АК таку масову мобілізацію й було проведено. Мобілізація охопила навіть ті сили, які до того часу охороняли польську цивільну людину від нападів відділів УПА, через що між місцевими керівниками АК і Делегатури емігрантського уряду виник конфлікт. Саме цей конфлікт став однією з головних причин заміни командувача Волинського округу АК. Приблизно з 10 лютого 1944 р. обов'язки коменданта Волинського округу й одночасно командувача майбутньої дивізії АК перейняв на себе високодосвідчений офіцер, з 1942 р. керівник диверсійних загонів на території Центральної Польщі, майор Ян-Войцех Ківерський (“Оліва”). Провести подібну масову мобілізацію в інших районних інспекторатах і, передусім, у східній частині Волинського округу полякам не дав можливості лише швидкий наступ радянських військ, роззброєння і включення до складу армії генерала Зигмунта Берлінга місцевих членів баз самооборони, діячів конспіративних осередків та бійців партизанських загонів.

Отже, створення 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової було зніційовано місцевим командуванням, і тільки пізніше ГК АК з цим погодилась (фактично у березні, а офіційно підтвердила це наказом від 4 квітня 1944 р., який у дивізії було отримано 12 квітня). Причиною створення великого військового з'єднання стало розуміння польським керівництвом того, що виконати своє призначення АК на Волині зможе лише за умови, якщо виступить відкрито й у всеозброєнні. Тобто, прагнути до згуртування всіх сил у складі однієї бойової одиниці командування округу змусила, передусім, військова ситуація, що склалася в окрузі, а також перший досвід зіткнення з радянськими військами. Навіть коли після перших радянських арештів польських підпільників у лютому 1944 р. ГК АК надіслала наказ

повернутися до конспірації вже мобілізованим партизанським загонам, командування Волинського округу АК його не виконало.

Для сформування дивізії потрібен був час і територія, на якій могло відбутися реальне (а не на папері!) її створення. Ані першого, ані другого у командування Волинського округу АК не було. Суперечливий характер мали дії польських партизанських загонів упродовж створення такої території, або точніше під час створення оперативної бази, з якої окремі підрозділи дивізії і вона в цілому могли б діяти в усіх напрямках.

Головним супротивником польських загонів під час боротьби за оперативну базу стали відділи УПА, які в умовах швидкого наступу радянських військ також мусили відійти на територію західної Волині, і місцеве українське населення, котре підтримувало УПА. На відміну від боїв 1943 р., загони АК вели, як правило, наступальні дії, метою яких стало знищення всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії у західній частині Волині. Ці дії полягали у спаленні українських сіл, які могли бути місцем для створення подібних пунктів, а також у проведенні репресій проти мешканців цих сіл за підтримку УПА. Оскільки остання користувалася майже масовою підтримкою, то нерідко репресій зазнавали жінки, діти та старі.

Слід зазначити, що знищення української людності часто було ще й наслідком помсти за минулі вбивства поляків. Прагнення окремих керівників польських збройних формувань помститися українцям не могли послабити навіть накази згори, що в принципі забороняли вбивати українських жінок і дітей. Дуже часто напади загонів АК на українські села проводилися з метою забезпечення себе продовольством. Підкреслю, що подібних реквізицій з боку АК зазнавали також польські поселення.

Вести відкриту боротьбу на території Волині з регулярними німецькими з'єднаннями (а не диверсійну!) 27-му Волинську дивізію піхоти АК змусили обставини: з одного боку, патріотичні переконання поляків, з

іншого – політичні наміри військового і цивільного керівництва округу. Впродовж майже півроку дивізія провадила партизанські бої проти відступаючих німецьких частин (впродовж місяця – фронтові бої з регулярними з'єднаннями вермахту і допомагала радянським військам у визволенні м. Ковеля та деяких інших населених пунктів). Подібні характер і масштаб боротьби з німцями на довоєнних східних територіях Польщі не були передбачені у планах польського емігрантського уряду. Навіть коли боротьба розпочалася, то для останнього вона була лише засобом зміцнення своїх політичних позицій на міжнародній арені, тоді як для рядових аківців, ця боротьба була, передусім, наслідком їхнього щирого прагнення знищувати фашистів та якнайшвидше визволити від них свою батьківщину. При цьому їм було значною мірою байдуже, хто їм у цьому допомогатиме.

Зрозуміла позиція і тих офіцерів та солдатів АК, які у своїх діях керувалися насамперед політичними міркуваннями, намагалися підкреслити автономний характер польської партизанської дивізії і посяяти недовіру до Червоної армії. Для них прийняття радянської пропозиції про спільну боротьбу проти німців у складі I Польської армії генерала З. Берлінга, сформованої на території СРСР, було рівнозначно порушенню присяги, яку вони давали на вірність польському емігрантському урядові. Своєї ж політичної мети – визнання Москвою польської дивізії за союзника Червоної армії – вони досягти не змогли, оскільки стали заручниками досить складної ситуації у взаєминах між вищою польською та радянською владами.

На відміну від Волині створити подібну згуртовану партизанську піхотну дивізію в Східній Галичині полякам не вдалося. Пояснення цьому можна відшукати хоча б в інструкції від 7 липня 1944 р. Головнокомандувача Польськими збройними силами генерала Казімежа Соснковського. Вона була передана з Лондона до окупованої країни вже після початку влітку 1944 р. радянського наступу, що завершився проведенням Львівсько-Сандомирської операції. В умовах успішного й останнього в Західній Україні наступу та

швидкого наближення до польських етнічних територій Червоної армії офіційна Москва ще суворіше почала ставитися до “лондонського” емігрантського уряду та підлеглих йому в країні військових сил. Вона не лише не прагнула врегулювання територіальної суперечки з Варшавою, а й узагалі намагалася уникати обговорення польських пропозицій з цього приводу. Адже для себе радянське військово-політичне керівництво все вже вирішило остаточно.

Серед польських керівників, хто добре це розумів, слід гадати, був і генерал Соснковський. Хоча теоретично він не виключав можливості зміни ситуації, проте за існуючих обставин вважав проведення повстанської акції “Бужа” невиправданим вчинком. Головнокомандувач ПЗС вже більше покладався не на власні збройні дії загонів АК, а на щасливий збіг обставин, лише завдяки якому, на його думку, ще можна було б захопити Львів та інші міста й виступити в ролі повноправного господаря. Цими міркуваннями генерал керуватиметься і пізніше, коли виступатиме проти організації Варшавського повстання. Утім навіть якщо припустити, що аківські загони взяли б значно активнішу участь у боротьбі проти німців у Східній Галичині, то й тоді це навряд чи якимось чином поліпшило ставлення до них Москви.

Крім того, варто мати на увазі, що якщо навіть німці після придушення Варшавського повстання і прийняття від керівників повстанців акта про капітуляцію погодилися надати воякам АК статус військовополонених згідно з Женевською конвенцією від 27 липня 1929 р., то радянське військово-політичне командування до завершення війни сприймало учасників польських військових формувань (тим більше після залишення їх у тилу Червоної армії) лише як терористів, диверсантів, шпигунів, політичних злочинців, що яскраво довів московський судовий процес над 16-ю керівниками польського підпілля влітку 1945 року³⁹.

На землях, які відійшли до УРСР, окремі підпільні структури АК або вже її наступниці – нової організації “Не” (“Незалежність”) – діяли до кінця

1945 р. І навіть у 1946 р. на захід від р. Сян існував екстериторіальний Львівський округ організації “ВІН” (“Вільність і незалежність”) ⁴⁰.

Отже, до завершення світової війни, і навіть ще деякий час після цього поляки не полишали надій на повернення Польщі її довоєнних територій. Як і раніше, надії спиралися на сподівання на можливу допомогу у цьому питанні з боку західних союзників. Утім, національно-визвольні прагнення польських „пролондонських” сил були приречені на поразку рішеннями, прийнятими їхніми партнерами по коаліції вже у грудні 1943 р. на Тегеранській конференції. Згідно з ними Польща опинялася у сфері дій радянських військ, а повоєнний польсько-радянський кордон, виходячи з етнічного критерію, мав пройти за „лінією Керзона”.

З визнанням 5 липня 1945 р. Великобританією і США польського Тимчасового уряду національної єдності, створеного у Москві в червні 1945 р., і водночас з відмовою підтримувати надалі останній польський емігрантський уряд часів війни Томаса Арцишевського для більшості членів підпілля АК і Делегатури цього уряду сенс подальшого збройного опору було остаточно втрачено.

Польське підпілля на території південно-східних земель II Речі Посполитої в роки Другої світової війни іноді важко собі уявити якимось єдиним та цілісним організмом. Поряд з конспіративною мережею АК, що готувалася до здійснення повстанської акції “Бужа”, існували польські бази самооборони, лісові партизанські загони, які в одному місці могли співпрацювати з угорцями, німцями, радянськими партизанами, а в іншому – вести проти них боротьбу. Нерідко ця боротьба проводилася не лише з патріотичних міркувань, а й з метою фізично вижити. Вирішальним у виборі свого місця за таких обставин для поляків були частіше навіть не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

¹ Kwiatkowski M. Rząd i Rada Narodowa RP w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. – Londyn, 1942. – S. 34.

² Duraczyński E. Rząd Polski na uchodźstwie. 1939—1945: organizacja, personalia, polityka. – Warszawa, 1993; Duraczyński E. Polska 1939-1945: Dzieje polityczne. – Warszawa, 1999.

³ Zakład Historii Ruchu Ludowego (ZHRL). Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940-1941 rr. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). – Sygn. 34. – K. 1-293.

⁴ Brzoza Cz. Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918–1945). – Kraków, 2003. – S. 278.

⁵ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939-1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів / Упорядники Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Т. 1. – Варшава-Київ, 1998. – С. 708, 816.

⁶ Докладніше про це див.: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941 / В. Виноградов, Е. Тухольский. В 2-х т. – Варшава-Москва, 2001.

⁷ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939-1941. Від Волині до Покуття / Упорядники Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Т. 3. – Варшава-Київ, 2004. – С. 366; Wnuk R. “Za Pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wchodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941). – Warszawa, 2007. – S. 90.

⁸ Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939 – 1941. – Warszawa, 1991. – S. 137; Очерки истории российской внешней разведки: в 6 т. Москва, 1999-2006. Т. 4: 1941-1945 годы / В. И. Трубников (гл. ред.) [и др.]. – 1999. – С. 459-460.

⁹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941. Протокол допроса арестованого Окулицкого Леопольда Блажевича от 18 марта 1941 г. – Вказ. пр. – С. 1180.

¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 1. – wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn, 1970. – S. 504.

¹¹ Докладніше про це див.: Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ, 2000. – С. 41-43. На цих сторінках міститься, зокрема, звернення до радянського консульства в Познані від 11 січня 1972 р. колишнього командувача округу Львів-провінція СЗБ Млотковського Володимира з викладенням мотивів та характеру його співробітництва з органами НКВС у роки війни, виявлене нами в польському архіві. Див.: Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespół Armia Krajowa. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49/176. – К. 1-50.

¹² ZHRL. Opracowanie J. Klimkowskiego z 6.I.1940 r. “Zorganizowanie i przeprowadzenie ruchu zbrojnego ukraińskiego w Kijowczyźnie i na Zadnieprzu”. – Sygn. 407. – К. 1-2.

¹³ Archiwum Akt Nowych (AAN). Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r. – Sygn. 203/XV/3. – К. 1-6.

¹⁴ Ibidem. – К. 6, 10; Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – Londyn, 1950. – S. 180-181, 184-185.

¹⁵ AAN. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy płk. Pstrokońskiego i mjr. Macielińskiego за wrzesień 1941 r. – Sygn. 203/IX/2. – К. 5-5 (a); Strzembosz Т. Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy. – Warszawa, 1983. – S. 81.

¹⁶ MiD WIH. Szegółowe wskazówki Komendy Głównej z odtwarzania jednostek wojskowych на terenie obszaru Lwów. – Sygn. III/33/7. – К. 1-74.

¹⁷ Ibidem. Sprawozdanie z organizowania Lwowskiego obszaru ZWZ. – Sygn. III /33/ 6. – К. 3-5, 9-13.

- ¹⁸ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 153.
- ¹⁹ AAN. Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r. – Sygn. 203/XV/3. – K. 3.
- ²⁰ Ibidem. – K. 4.
- ²¹ Rzeczpospolita Polska. – 1941. – 11. XII. – № 19-20. – S. 1.
- ²² Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – T. 2. – czerwiec 1941. – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – S. 150, 154.
- ²³ Ibidem. – S. 199.
- ²⁴ Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990 – S. 24.
- ²⁵ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – T. 3. Armia Krajowa. – Op. cit. – S. 297, 483; Chlebowski C. Wachlarz. – Warszawa, 1990. – S. 26.
- ²⁶ Stepniewski T. Powstanie i działalność organizacyjno-bojowa “Wachlarza” // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1967. – № 2. – S. 233-237.
- ²⁷ MiD WIH. Sprawozdanie z organizacji II Odcinka “Wachlarza” za 1942 r. – Sygn. III/29/11. – K. 74.
- ²⁸ Chlebowski C. Wachlarz. – Op. cit. – S. 319-321; Tucholski S. Cichociemni. – Warszawa, 1988.
- ²⁹ Chlebowski C. Wachlarz. – Op. cit. – S. 314.
- ³⁰ Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich. – Warszawa, 1968. – S. 246-247.
- ³¹ Fijałka M. 27 Wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa, 1986. – S. 36.
- ³² Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Op. cit. – S. 34.
- ³³ Ibidem. – S. 37.
- ³⁴ Filar W. “Burza” na Wołyńiu. – Warszawa, 1997. – S. 69-70; Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny. Red. naukowy K. Komorowski. – Warszawa, 1996. – S. 228-229.

³⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т. 2. – czerwiec 1941. – kwiecień 1943. – Op. cit. – S. 430.

³⁶ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – Op. cit. – S. 556.

³⁷ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т. 2. – Op. cit. – S. 328-339; Т. 3. – S. 209-213.

³⁸ У нижче поданому тексті використані висновки власного авторського дослідження участі 27-ї Волинської піхотної дивізії АК та інших польських військових формувань в акції “Буря” на етапі визволення радянськими військами Західної України. Докладніше про це див. : Ільюшин І. УПА і АК. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) – Київ, 2009. – С. 321-363.

³⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України. Інформація, спецсообщения о реагировании населения западных областей УССР на судебный процесс в Москве об организаторах и участниках польского подполья в тылу Красной Армии. – Ф. 1. – Оп. 23 (ч. I). – Спр. 1710. – Арк. 2.

⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Операція “Сейм” 1944-1946 / Упорядники Є. Тухольський, Ю. Шаповал. – Т. 6. – Варшава-Київ, 2007. – 1354 с.